

IJAN KERŠO

**LIČNOST
i MOĆ**

*Graditelji i uništitelji
moderne Evrope*

Prevela
Jelena Kosovac

■ Laguna ■

Naslov originala

Ian Kershaw

POWER AND PERSONALITY

Copyright © 2022, Ian Kershaw

All rights reserved

Translation copyright © 2024 za srpsko izdanje, LAGUNA

LIČNOST i MOĆ

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	9
Uvod: Individualna i istorijska promena	13
1 Vladimir Ilič Lenjin: Revolucionarni vođa, osnivač boljševičke države.	33
2 Benito Musolini: Ikona fašizma.	69
3 Adolf Hitler: Izazivač rata i genocida	105
4 Josif Staljin: Tiranin sopstvenog naroda, heroj „Velikog patriotskog rata“	141
5 Vinston Čerčil: Britanski ratni heroj.	175
6 Šarl de Gol: Obnova veličine Francuske	209
7 Konrad Adenauer: Izgradnja Zapadne Nemačke	243
8 Fransisko Franko: Nacionalistički krstaš	277
9 Josip Broz Tito: Nekrunisani kralj socijalističke Jugoslavije	311
10 Margaret Tačer: Preporod nacije	345
11 Mihail Gorbačov: Rušilac Sovjetskog Saveza, tvorac nove Evrope.	383

12 Helmut Kol: Kancelar ujedinitelj, pokretačka snaga evropske integracije419
Zaključak: Tvorci istorije – u svom dobu455

Predgovor

Neke političke vođe, demokrate kao i diktatori, a svaki od njih upečatljiva ličnost, očito su ostavili ogroman pečat na istoriju. Ali šta dovodi snažne ličnosti na vlast? I šta potpomaže ili ograničava njihovo korišćenje tog položaja i moći koja ga prati? Koji društveni i politički uslovi određuju vrstu vlasti koje oni predstavljaju i to da li će se do vlasti uspeti autoritarne ili demokratske vođe? Koliko je važna sama ličnost, podjednako u sticanju vlasti a zatim u njenoj upotrebi? Televizija, društveni mediji i novinarstvo uzdigli su značaj i udeo ličnosti vođe bezmalo na nivo elementarne, neobuzdane političke sile koja promenu nameće sopstvenom voljom. Ali nisu li možda vođe, koliko god bili moćni, zapravo ograničeni silama koje su daleko izvan njihove kontrole?

To su suštinska pitanja istorijske analize. Skorašnja iskustva sa političkom vlašću Donalda Trampa, Vladimira Putina, Si Đinpinga, Redžepa Tajipa Erdogana i drugih „jakih vođa“ moguće da su im pridodala novi značaj.

Vanredna vremena, moglo bi se reći, stvaraju vanredne vođe koji čine vanredne stvari – često stravične stvari. Sistemska kriza je njihov zajednički imenitelj. Sve vođe u Evropi dvadesetog

veka, neki su diktatori, neki demokrate, koje u ovoj knjizi proučavam – svi izuzev jednog – upravo su takve vođe, vanredne, proizvodi vanrednih preduslova za njihovo osobeno korišćenje položaja vlasti. Jednom vođi koji se ne uklapa u ovaj obrazac, Helmutu Kolu, vanredne okolnosti su nametnute kada je raspad Istočnog bloka neočekivano pružio priliku za ujedinjenje Nemačke. Do tada je Kol bio sasvim običan demokratski vođa. Njegov slučaj pokazuje da u stabilnim uslovima, u kojima ne postoji sistemska kriza, političke vođe samo malo poguraju i usmere istorijsku promenu, podstaknuti raspoloženjem i sklonostima biračkog tela, te obuhvatnijim ekonomskim, socijalnim ili kulturnim silama koje u najboljem slučaju mogu tek delimično da kontrolišu i zadovoljni su ako se usklade s njima. Studije slučajeva za koje sam se opredelio u ovoj knjizi, usmerene su isključivo na izuzetne postupke i ne bave se nespektakularnim, mada katkad dragocenim i korisnim postupcima onih evropskih vođa u dvadesetom veku koji su uvodili delimične i male promene. Razmatranjem „običnijih“, manje izuzetnih vođa, nastala bi drugačija knjiga. Ali, morao sam da donesem odluku. A teško je poreći da su vođe koje *jesam* odabrao, u važnom smislu – često krajnje negativnom – promenile evropsku istoriju.

Ovde izlažem interpretativne oglede o načinu dospevanja na vlast upečatljivih, izuzetnih političkih ličnosti i njihovom korišćenju vlasti. To ni u kom slučaju *nisu* kratke biografije. Svaki od ovih vođa bio je tema mnogih biografskih studija – što je sasvim razumljivo s obzirom na njihov značaj i ogroman uticaj – zasnovanih na opsežnim istorijskim istraživanjima. Oslanjao sam se na te biografije i druge važne radove napisane o ličnostima o kojima je ovde reč. Sam se nisam bavio primarnim istraživanjem o datim ličnostima, izuzev o Hitleru, o kome sam pre nekoliko godina napisao detaljan rad na koji se ovde pozivam.

Svako poglavlje uređeno je po istom obrascu. Prvo razmatram karakterne osobine i preduslove koji su favorizovali

određeni tip ličnosti i pružili mogućnost potencijalnom vođi da dospe na vlast. Zatim selektivno istražujem aspekte upotrebe moći i političke i društvene strukture koje su to omogućile. Poglavlja završavam procenom o zaveštanju datog vođe. U Uvodu ocrtavam okvir istraživanja i izlažem određeni broj generalnih tvrdnji o uslovima dolaska na vlast i upotrebi moći, a zatim ih podvrgavam komparativnoj analizi u Zaključku. Beleške i fusnote sveo sam na minimum.

Ovo je knjiga o istoriji – o novijoj istoriji, ali često ipak bolnoj istoriji. Evropa se promenila od razdoblja koja se ovde prikazuju. I, s punim uvažavanjem činjenice postojanja teških problema u današnjem svetu, Evropa se umnogome promenila nabolje, pogotovu ako imamo na umu strahote prve polovine dvadesetog veka. Noviji događaji u prvi plan stavljaju socijalne i političke teme – rasizam, imperijalizam, ropstvo, probleme roda i identiteta – koje su poprimile nove ili u svakom slučaju drugačije oblike ispoljavanja nego što su ih imali u prethodnom veku. Povrh toga, politika više ne pripada samo muškarcima, kao što je svojevremeno pripadala, a to treba zdušno pozdraviti. Samo jedna studija slučaja u ovoj knjizi odnosi se na ženu – odraz činjenice da su se politikom u dvadesetom veku pre svega bavili muškarci. Nijedna tamnoputa osoba nije uključena u ovu knjigu – podsetnik na to da politika dvadesetog veka ne samo što je pripadala muškarcima, već je pripadala belim muškarcima. Promene u našem dobu same po sebi su pokazatelj da sile koje daleko nadilaze uticaj i najmoćnijih političkih vođa uzrokuju dugoročnu društvenu transformaciju.

Istorija nam daje malo uverljivih instrukcija za budućnost, ukoliko uopšte daje bilo kakve. No, ipak, ukazuje na to da je politika u rukama moćnih ličnosti koje tvrde da imaju rešenje za aktuelne teškoće i predlažu važnu promenu koja će dovesti do radikalnog poboljšanja retko kad poželjna. Izreku „pazite šta želite“ korisno je imati na umu kada razmatramo izjave potencijalnih političkih vođa. Što se mene tiče, rado bih izbegao

„harizmatične“ ličnosti u korist vođa koje, iako manje živopisne, mogu da ponude kompetentno, delotvorno upravljanje zasnovano na kolektivnom promišljanju i dobro utemeljenim racionalnim odlukama s ciljem poboljšanja života *svih* građana. Ali to je verovatno još jedna definicija utopije.

Ijan Keršo
Mančester, oktobar 2021

Uvod:

Individualna i istorijska promena

U kojoj meri je buran dvadeseti vek Evrope bio determinisan postupcima političkih vođa? Jesu li te vođe „stvorile“ evropski dvadeseti vek? Ili je on stvorio njih? Ta pitanja su deo obuhvatnijeg pitanja: koliko su pojedinci važni za oblikovanje istorije? Menjaju li suštinski njen tok? Ili u najboljem slučaju skreću plimu promene ka novim, privremenim tokovima i kanalima? Obično instinktivno i bez promišljanja pretpostavljamo da su političke vođe manje-više lično – a nekad implicitno pretpostavljamo i da su isključivo oni – odgovorni za određivanje istorijskog puta kojim se krenulo. Ali kako i zašto su baš oni bili u položaju da postupe onako kako su postupili? S kakvim ograničenjima su se suočavali? Pod kakvim pritiscima su bili? Kakva podrška ili kakva suprotstavljanja su uslovljavala njihovo delanje? U kakvim su okolnostima vođe međusobno posve različitih političkih sistema napredovale i jačale? I koliko je bila važna uloga same njihove ličnosti? Koliko je značaj ličnosti vođe davao ton presudnim političkim odlukama, čak ih određivao? U kojoj meri su političke vođe lično, odlukama koje su sami i bez ičije kontrole donosile, dovele do promene koju su

naposljetku oličavale? Sva ta pitanja odnose se podjednako na demokratske i na autoritarne vođe.^{1*}

Pitanje individualnog uticaja na istorijske promene često, i stalno iznova, zaokuplja istoričare.² Zapravo, ne samo istoričare. Lav Tolstoj je posvetio mnoge stranice svog epskog romana *Rat i mir* (objavljenog 1869) filozofskim razmišljanjima o ulozi volje pojedinca u oblikovanju istorijskih događaja, a isticanjem „sudbine“ nastojao je da pobije koncept po kome su takvi događaji determinisani postupcima „velikih ljudi“.³ Posredno, pitanje je tesno povezano sa samim središtem istorijskog istraživanja još od kada je proučavanje istorije postalo profesionalna disciplina u devetnaestom veku. Ali, premda se uglavnom postavljalo kao teorijski ili filozofski problem, retko mu se pristupalo direktno i empirijski.

Nemački istoričar Imanuel Gajs je sedamdesetih godina prošlog veka uopšteno razmatrao značaj uloge ličnosti u kontekstu okolnosti u Nemačkoj; uopšteno, budući da je postojao snažan otpor prema personalističkom pristupu istoriji, zapravo istoriji kao biografiji. Otpor je delimično bio reakcija na raniju tradiciju nemačkih istorijskih radova u kojima se uzdizala uloga moćnih pojedinaca, često vizionara, u oblikovanju sudbine Nemačke. No, većma je bio reakcija na strahotu novije nemačke istorije za koju se implicitno, ako ne i izričito, smatralo da je odgovoran samo jedan čovek, Adolf Hitler. Kult vođe u Trećem rajhu kojim su se svi „uspesi“ pripisivali „veličini“ vođe, zatim promena takvog stava posle 1945. godine i spremnost da se lično Hitler okrivi za sav užas koji je zadesio Nemačku, šezdesetih

* Kako bi ova knjiga bila dostupnija i prikladna za čitanje, odlučili smo se da ne unesemo napomene u samu knjigu. Nadamo se da će se čitaoci saglasiti da je ovo rešenje najprijvatljivije. Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu *Lagune* www.laguna.rs na stranici *Ličnost i moć*. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

godina tog veka rezultirali su skoro potpunim odbacivanjem značaja uloge ličnosti u istoriji. Tako je bilo i u Zapadnoj Nemačkoj, gde su naposljetku dominirali oblici strukturalističkog pristupa razmatranju istorije i u Istočnoj Nemačkoj, doduše na ekstreman način (s obzirom na marksističko-lenjinističko učenje o apsolutnom primatu ekonomije). Gajs je tražio srednji put između preuveličavanja i odbacivanja uloge pojedinca. Ali nije odmakao – bar ne sasvim jasno i razumljivo – dalje od apstrakcija. „Značajna ličnost“, prosuđuje Gajs, „ne stvara istoriju već joj pre dopušta da bolje bude prepoznata posredstvom individualnosti... Velika ličnost u najboljem slučaju utiskuje vlastiti, lični pečat na svoje doba.“ Pitanje uloge (velike) ličnosti u istoriji, dakle, dodaje on, vodi „neizbežno ka pitanju društvenih, to jest, kolektivnih mogućnosti i ograničenja, ka pitanju slobode i prinude u čovekovoj egzistenciji.“⁴

Snažno isticanje strukturnih determinanti istorijske promene i umanjivanje značaja uloge pojedinca značilo je da biografija, uobičajena komponenta anglo-američkog bavljenja istorijom, u Nemačkoj dugo nije imala bitnu ulogu u interpretiranju prošlosti. Posle pada Gvozdene zavese, međutim, u Nemačkoj i u drugim zemljama to počinje da se menja. Jenjavanje intelektualnog uticaja marksističkog učenja posle raspada Istočnog bloka i širenje nove „kulture istorije“ koja je isključivala svaki „dominantni narativ“ ili veliku teoriju u osnovi istorijske promene, doneli su fragmentiranost bez fundamentalnog obrasca ili značenja koje se da otkriti dali su podsticaj za obnovu žiže razmatranja na volji, delanju i uticaju pojedinaca. „Generalno napuštanje apstraktnog i okretanje ka konkretnom“, primećeno je, uzrokovalo je pomak „od sistema i strukture ka subjektu, ka onom jedinstvenom i individualnom.“⁵

S približavanjem novog milenijuma, jedan od vodećih nemačkih istoričara, Hans-Peter Švarc, elegantnim stilom napisao je dugačko delo, „galeriju portreta“ dvadesetog veka, rad koji bi bio nezamisliv u Nemačkoj generaciju ranije. Švarc je koristio

„umetničku formu biografskog eseja“; svoju knjigu poredi sa „šetnjom kroz istorijski muzej... u kome se mogu videti portreti najrazličitijih velikih ličnosti: lice tog veka kao sled lica“. Priznaje da je „činilac ličnosti jedan od mnogih činilaca“. „Ipak, ko bi ozbiljno osporavao značaj ličnosti?“, dodaje.⁶

Slike političkog vođstva daleko su, naravno, od statičnih. Današnjim „jakim vođama“ čak i njihove pristalice retko pripisuju „herojske“ osobine „čoveka sudbine“ čija dela kroje sudbinu njihovih naroda, kao što su to činile političke vođe u devetnaestom veku, kada je iz duha romantizma tog doba i proisteklo verovanje u „velike ljude“.⁷ Šest čuvenih predavanja koja je Tomas Karljaj održao 1840. godine, imalo je veliki uticaj na širenje takvih verovanja. Predavanja naslovljena *O herojima, kultu heroja i herojskom u istoriji*, doprinela su da se ustanovi pristup istoriji zasnovan na konceptu „velikog čoveka“ (žene tada nisu uzimane u obzir). Istorija, po Karljajlovom mišljenju, „u suštini jeste istorija velikih ljudi koji su radili u svetu... Sve stvari koje vidimo dovršene na svetu jesu u stvari krajnji materijalni rezultat, praktično ostvarenje i ovaploćenje misli koje su sijale u velikim ljudima poslatim na svet.“ „Veliki čovek“ nije ništa manje do „živi izvor svetlosti, te je dobro i prijatno nalaziti se blizu njega... urođene originalne umnosti, muškosti i herojske plemenitosti“.⁸

Većina Karljajlovih junaka potiče iz sfere religije (Muhamed, Luter) ili književnosti (Dante, Šekspir). Međutim, u svom poslednjem predavanju Karljaj se okreće politici i izdvaja Kromvela i Napoleona, koji su povratili red posle revolucionarnog haosa. „U buntovničkim vremenima, kad samo kraljevstvo izgleda mrtvo i uništeno, Kromvel i Napoleon ističu se opet kao kraljevi“, tako je to sročio.⁹ „Junak“, ili „veliki čovek“, oblikuje istoriju snagom volje: to je bila poruka u osnovi. Nije čudo što se vek kasnije Hitler strastveno divio Karljaju – ili što se Karljaj u današnje vreme malo čita.¹⁰

Jakob Burkhart, eminentni švajcarski istoričar kulture iz devetnaestog veka, takođe se pozabavio pitanjem „istorijske

veličine“ u eseju zasnovanom na predavanjima koje je održao 1870. godine. Esej je objavljen tek posle njegove smrti, 1905. godine. Mada priznaje da je „istinska veličina misterija“, smatra da smo „nezadrživo privučeni da one u prošlosti i sadašnjosti čija dela upravljaju našom konkretnom egzistencijom vidimo kao velike.“¹¹ „Veliki čovek“, tvrdi, ističe se svojom jedinstvenošću i nezamenjivošću.¹² Burkhart se pre svega bavio „veličinom“ u kulturi (ponajpre velikim umetnicima, pesnicima i filozofima) i u oblasti religijske misli (i on izdvaja Muhameda i Lutera). U političkoj sferi želi da razgraniči „veličinu“ od „puke moći“ i ne pronalazi nikakvu veličinu u ličnostima koje opisuje kao „naprosto moćne uništitelje“ („*die bloßen kräftigen Ruinierer*“).¹³ Oni koji uništavaju ali ništa ne stvaraju gube pravo na veličinu. Za Burkhearta su „veliki ljudi“ oni koji su bili kadri da promene istoriju oslobađanjem društva od „mrtvih formi života“. ¹⁴ Presudni činilac „veličine“, po njegovom mišljenju, ne nalazi se samo u sprovođenju individualne volje. Pre je reč o tome kako je volja pojedinca odrazila (u zavisnosti od ugla posmatranja) božju volju, volju naroda ili volju jedne ere.¹⁵ Ostaje nejasno kako se to može definisati.

I Karlajl i Burkhart tražili su „veličinu“ u ličnosti. Ali njihovi pokušaji da definišu „veličinu“ nisu bili jasni. Može biti da je zaista moguće dospeti do objektivne definicije genija, što se svodi na veličinu, u umetnosti i kulturi. Možda ima objektivnog smisla reći da su Mikelandelo, Mocart ili Šekspir bili „veliki“ umetnici zato što stručna estetička procena njihove genijalnosti i umetničkih kvaliteta pokazuje koliko su nadmašivali radove svojih savremenika. Burkhart je smatrao da se umetnička, pesnička i filozofska veličina nalazi i u sposobnosti ličnosti da razume duh svoga vremena i u tome da budućim generacijama prenese trajni interpretativni okvir za razumevanje.¹⁶ Na onom običnijem, svakidašnjem planu, ali takvom gde se postignuća mogu precizno izmeriti, moguće je govoriti o velikim sportistima i sportistkinjama, onima čije sposobnosti

uveliko nadmašuju sposobnosti svih ostalih. No, to je daleko od političke „veličine“.

Lusi Rial, istoričarka specijalizovana za savremenu italijansku istoriju, nedavno je preispitala koncept istorijske veličine sagledavši ga kao konstrukt, a taj pristup je primenila pišući Garibaldijevu biografiju.¹⁷ „I za Italijane i za one koji nisu Italijani“, kaže ona, „Garibaldi je bio i ostao veliki čovek *par excellence*.“¹⁸ Ali, ona jasno naznačava da je to konstrukt – „izum“ italijanskog društva čijem je nastanku u velikoj meri doprineo sam Garibaldi. „Proučavanjem koncepta veličine“, zaključuje, „pisac političke biografije može da razotkrije proces kojim se veličina stiče, koristi i primenjuje, i možda čak pruži neko objašnjenje naše potrebe za herojima.“¹⁹ Malo ko bi porekao značaj istraživanja razloga što su društva – neki njegovi segmenti, u svakom slučaju – u određenim vremenima bila spremna da vide veličinu u svojim političkim vođama (koji su bili presrećni da je vide u sebi). A samo po sebi je očigledno koliko je važno razumeti kako su režimi uspevali da manipulišu takvim uverenjima i da ih iskoriste. No proučavanje uslova u kojima nastaje i cveta kult vođe i dalje ne daje odgovor na pitanje da li i po kojim merilima određene političke vođe zaista mogu da budu procenjeni kao „veliki“.

U oblasti politike, rekao bih da je pokušaj da se „veličina“ objektivno definiše krajnje zaludan trud. Šta su kriterijumi? Burkhart je bio spreman da prosudi da je Džingis-kan bio „veliki“ jer je svoje sledbenike izveo iz nomadske egzistencije i poveo u „osvajanje sveta“. Međutim, odbacio je to određenje za Timura (Tamerlana), koji je zasnivao svoju ranu vladavinu na tvrdnji da je potomak Džingisa-kana. Njega je smatrao „moćnim uništiteljem“ koji je Mongole ostavio u gorem stanju nego što ih je zatekao. Može li ova distinkcija da se tumači kao bilo šta drugo osim kao subjektivni sud? Ljudi su se bojali i jednog i drugog vođe dok su njihove vojske divljački osvajale ogromne teritorije, ostavljajući za sobom na hiljade žrtava. Sa

stanovišta morala, obojica su bili oličenja odurne, neobuzdane surovosti. Moralni sud nije imao udela u Burkhartovoj proceni „veličine“ u ovim slučajevima. Procena se zasnivala na delotvornosti njihovog osvajanja (za osvajače, ne za osvojene). Čini se da je „veličina“ isključivo u očima konkretnih posmatrača. A da li nam to uopšte išta više pomaže za razumevanje njihovog sticanja i upotrebe moći od tvrdnje da je Džingis-kan „veliki“ ili da Timuru, nasuprot tome, nedostaje „veličina“?

Možda je u procenjivanju daleke prošlosti moguće izostaviti pitanje morala. Moralnost kao kriterijum prosuđivanja s vremenom bleedi sve dok potpuno ne iščezne. Možda ne bi smelo da bude tako; ali jeste. Malo je onih koji su se ozbiljno pozabavili razmerama pokolja kada su procenjivali dostignuća osvajača iz minulih vekova. Ali da li je tako i u savremenom dobu? Politička moć u našem vremenu neizostavno zahteva moralni izbor, posvećenost onome što se smatra moralno ispravnim, i ideološko pozicioniranje. A to će odbiti ili privući divljenje. Koji stepen oglušivanja o moral stoji na putu priznavanju „veličine“? Nesumnjivo najomraženiji političar u modernoj istoriji je Hitler. Malo ko bi danas upotrebio reč „veliki“ da opiše glavnog tvorca svetskog rata, Holokausta i uništitelja sopstvene zemlje. Pa ipak, sugerisano je da bi on njemu možda moglo da se razmišlja u kategorijama „negativne veličine“.²⁰ Po tom stanovištu, moralno gnušanje koje on izaziva nadjačano je priznavanjem njegovog ogromnog (iako stravičnog) uticaja i neupitnog istorijskog značaja. Ostavljajući po strani ono što može da se vidi kao implicitna, iako nenamerna apologija, to opet ukazuje na prazninu pojma istorijske „veličine“. Čak i ako bi taj pojam mogao adekvatno da se definiše, on do krajnosti svodi istorijsku promenu na postupke pojedinaca. Isto je što i personalistički pristup istoriji, tumačenje istorije kao delovanje pojedinaca, pristup koji, izuzev ako nije duboko usađen u kauzalni okvir, ima vrlo ograničenu eksplanatornu moć.

Definisanje političke „veličine“ suočeno je sa još jednom konkretnom kritikom. Naime, ne samo što je termin preširok i neodređen, već je i podložan promenljivim vrednostima. U zapadnom svetu teško da je ijedan savremeni politički vođa bio više opisivan kao „veliki“ od Vinstona Čerčila.²¹ Na njegovo vođenje zemlje tokom Drugog svetskog rata s punim pravom gleda se kao na važan, suštinski deo pobede zapadnih Saveznika, pobede slobode nad tiranijom u zapadnom svetu. Ali tvrdnje o njegovoj „veličini“ morale su da izlaze na kraj sa činjenicom da su njegovi stavovi o rasi i kolonijalnoj imperiji s vremenom počeli da se smatraju groznim i krajnje uvredljivim – do te mere da je policija morala da čuva njegovu statuu u Vesminsteru od učesnika protesta „Životi crnaca su važni“, koji Čerčila doživljavaju kao rasističkog imperijalistu. Čerčilove pretpostavke o superiornosti belaca nad starosedelačkim narodima u britanskim kolonijama bile su karakteristične za vladajuću elitu njegovog doba (a i za mnoge druge ljude). Izneo je brojne opaske koje se sada smatraju nedopustivim i odvratnim, mada su u njegovo vreme bile opšte mesto. (Optužbe da je bio odgovoran za užasnu Bengalsku glad 1943. i 1944. godine, međutim, uopšte nisu na mestu. Pitanje da li je mogao više da učini kako bi ublažio strašnu patnju i dalje je sporno, ali prioriteti vojnog snabdevanja pomorskim putevima u jeku svetskog rata jasno su ograničavali ono što je bilo moguće uraditi.)²² Potonjim generacijama njegovi stavovi prema rasi su odbojni, kao i njegovo odobravanje eugenike. (Međutim, za razliku od mnogih svojih savremenika, uvek je podržavao Jevreje, podržao je Balforovu deklaraciju da se Jevrejima da domovina i nije imao ni trunku antisemitizma u sebi.) Ništa od toga ne umanjuje Čerčilova izuzetna dostignuća. No, postavlja pitanje moralnih sudova koje treba, što nimalo nije lako, odvagati i subjektivno proceniti u donošenju presude o „veličini“.

Po mom mišljenju, najbolje je staviti na stranu potragu za „veličinom“ političkih vođa. Problem nije u tome da li je ili nije,

po nekoj nejasnoj definiciji, vođa „veliki“. Umesto toga, žiža treba da bude isključivo na istorijskom uticaju vođe i njegovom zaveštanju. Moralni sud – pitanje da li „veliki“ vođa mora da bude neko ko čini dobro ili da li je moguća i „negativna veličina“ – tada polako otpada iz razmatranja (mada jezik, onako kako ga upotrebljavaju istoričari, sam po sebi neminovno ima moralne prizvuke). To i dalje, naravno, ostavlja otvorenim pitanje uloge pojedinca u istoriji.

Zašto se određene osobe ističu, izbijaju u prvi plan, dopjevaju na vlast i koriste je za uvođenje političke promene očigledno *jeste* u bliskoj vezi sa konkretnim osobinama ličnosti, sa snagom karaktera i sposobnošću koje drugi vide u njemu. Opšte je mesto reći da su takve osobe „harizmatične“. U suštini, sve što to najčešće znači jeste da je osoba dopadljiva ili privlačna ne neki način, obično nedefinisan. No ono što je privlačno ili dopadljivo nekome, drugima je često odbojno. Ali zašto bi karakterne osobine određene osobe mogle biti politički neprivlačne u jednom razdoblju, a izuzetno dopadljive u drugom? Očigledno je da to ukazuje na konkretan kontekst, ili uslove, u kojima tu osobu drugi doživljavaju kao „harizmatičnu“, što obično znatno pridodaje političkoj efikasnosti te osobe.

Način na koji je nemački sociolog Maks Veber (1864–1920) upotrebljavao pojam „harizme“ koristan je u povezivanju uloge pojedinca sa socijalnim i političkim okvirom u kome je ličnost tog pojedinca politički izuzetno uticajna i delotvorna. Veber nije koristio pojam „harizme“ u značenju da pojedinac nužno poseduje izuzetne kvalitete koji se objektivno računaju kao „harizma“, čak i ako neke političke vođe očito imaju određene talente, recimo, za držanje govora ili imaju potencijalno privlačne karakterne osobine. Umesto toga, Veber ističe da se „harizma“ zasniva na tome što „sledbenici“, oni koji veruju u vođu („harizmatična zajednica“), doživljavaju proklamovanog vođu kao nekog ko ima izuzetne osobine. U tom smislu, „sledbenici“ stvaraju „harizmu“ koju vide u „izabranom“ – herojstvu ili

veličinu, „poziv“ (ili ideološku poruku), koji ih privlače.²³ U modernim političkim uslovima „harizmu“ mogu da fabrikuju i uvek je i fabrikuju i održavaju mediji koje kontrolišu država i masovne partije, tako da je ono što se doživljava kao „harizma“ u ogromnoj meri veštački proizvod „promovisanja“ pojedinca putem političkog pokreta, medija ili isplanirane propagande. Diktatori ulažu mnogo vremena i energije u stvaranje kulta ličnosti koji, pored jakog represivnog državnog aparata, služi tome da učvrsti i održi njihov položaj moći.²⁴ Masovno obožavanje vođe u diktatorskim režimima veštački se proizvodi, ono nije odraz istinskih ličnih kvaliteta tog vođe.

„Harizmatске“ ličnosti mogu i da izgube, naravno, kao što i stiču, svoju auru posebnosti, obično zbog neuspeha, ponekad katastrofalnog, i zato što ne uspevaju da ispune očekivanja koja drugi imaju od njih. Postoje izuzeci od tvrdnje britanskog konzervativnog političara desnog krila Inoka Pauela da se „sve političke karijere završavaju neuspehom“. Ipak, razmere neuspeha političkih vođa koji su svojevremeno smatrani izuzetnima da bi kasnije bili odbačeni, opet svedoči o prolaznom značaju pojedinaca i o silama izvan njihove kontrole a koje determinišu njihove mogućnosti delanja i obuhvatniju prirodu istorijske promene. Prema tome, prilikom svakog procenjivanja uloge pojedinca u „stvaranju istorije“ potrebno je razmatrati ne samo ličnosti već i uslove, i to ponajpre one, koji formiraju njen uticaj.

Potencijalno plodan pristup takvom razmatranju – koji je bio antiteza teoriji „velikog čoveka“ – izložio je Karl Marks u uvodnim rečenicama traktata napisanog u prvim mesecima 1852. godine, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*. Marksova dobro poznata tvrdnja glasi: „Ljudi prave vlastitu istoriju, ali je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasleđene.“²⁵ Ne moramo da budemo marksisti (ja nikada nisam bio) da bismo uvideli kakve to implikacije ima

za razumevanje istorijske promene. Marks se tu uopšte ne bavi pitanjem istorijske „veličine“, on, naprotiv, želi da objasni kako je jedna bezvredna ličnost, čak lakrdijaš (kakvim smatra Luja Bonapartu, Napoleona III), uspela da stekne diktatorske moći u državnom udaru u decembru 1851. godine. Odgovor pronalazi u nesposobnosti ma koje društvene klase da nametne sopstvenu vlast u francuskim društvom tog perioda – po njegovom mišljenju neobična i nužno privremena okolnost. Radnici su bili poraženi u revoluciji iz 1848. godine, dok je buržoazija bila podeljena i politički oslabljena. Slabost, podjednako proletarijata i buržoazije dopustila je Luju Bonaparti, kojeg Marks prezirivo opisuje kao „ozbiljnog lakrdijaša“ koji se uzdiže iz svoje „avanturističke karijere skitnice“,²⁶ da preuzme izvršnu vlast u državi, da podmićuje, oblaćuje i na sve načine manipuliše lumpenproletarijatom i obespravljenim siromašnim seljaštvom radi sticanja njihove podrške za svoju diktaturu.

Razmere njegove upotrebe moći koja je usledila bile su uslovljene podjednako socijalnim i političkim silama koje su mu pružile strukturni okvir za preuzimanje vlasti. To je Luju Bonaparti dalo „relativnu autonomiju“ u odnosu na delovanje klasa kao društvenih sila; neko vreme mogao je da radi šta mu se prohte, a da ga one ne sputavaju. Nije nužno držati se ovog tumačenje klasne ravnoteže. No time što se akcenat stavlja na značaj strukturnih, odranije postojećih uslova ističe se potencijal za iskorišćavanje krize i turbulentnih vanrednih okolnosti čime vođe, koje ih iskorišćavaju, zadobijaju izuzetno velike mogućnosti za sprovođenje lične – obično tiranske – vlasti. Uopštenije, ovim tumačenjem uvodi se kontramera konvencionalnom prenaplašavanju nesputanog delanja pojedinca i njegove uloge u uzrokovanju istorijske promene. Počinjući od „pogrešnog“ kraja, a to je isticanje značaja konteksta i uslova a ne ličnosti i individualnog dostignuća, podstiče se analiza kojom se ne poriče uloga pojedinca, ali pre svega se razmatra

okvir u kome je ta uloga moguća. To je osnova stimulativne i temeljne analize savremenog političkog vođstva koju je dao politički analitičar Arči Braun. Njegovo polazište jeste da „vođe svugde delaju unutar istorijski uslovljenih političkih kultura“, te primećuje da su, naročito u demokratijama, „mnoga ograničenja nametnuta vođi, čak da je prekomerni fokus na osobu koja zauzima najviši položaj postala redovna pojava, više nego što je potrebno.“²⁷

Svako, razume se, ima ličnost – odraz urođenih karakternih crta koje se oblikuju od najranijeg doba i na koje utiču vaspitanje, obrazovanje, životne okolnosti i društveno okruženje. Ali nema svaka ličnost osobine i predispozicije koje je usmeravaju ka položaju vođe, bilo u politici, biznisu ili u drugim oblastima života. Psihološke studije o tipovima ličnosti i kvalitetima vođe koje se mnogo koriste u poslovnim krugovima nemaju veću vrednost kad je reč o političkom vođstvu. Pouzdanost, osećaj za odgovornost, otvorenost, emocionalna stabilnost, društvenost, marljivost, prijatan temperament, smirenost pod pritiskom i spremnost na saradnju bez sumnje su u principu poželjni kvaliteti jednog poslovnog vođe.²⁸ Međutim, lako nam padaju na pamet političke vođe koje nemaju ove osobine i koji čak odbacuju njihovu poželjnost, a koji su i pored toga bili (u današnjem svetu katkad i dalje jesu), bar neko vreme, politički izuzetno delotvorni.

Uslovi u kojima određeni tip ličnosti može biti delotvoran kao politički vođa previše su raznoliki za donošenje uopštenih tvrdnji. Šta funkcioniše u demokratiji moglo bi biti potpuno neefikasno u politički burnim razdobljima neke velike krize. Karakterne osobine nekog diktatora možda su potpuno odbojne većini ljudi u prosperitetnom, pluralističkom društvu, ali odobravaju se u kriznim vremenima koje većinu diktatora i dovode na vlast. Nemoguće je razumeti Hitlera, na primer, bez temeljnog uvida u strašno, nepodnošljivo stanje u Nemačkoj

koje je bilo posledica Prvog svetskog rata i velike depresije. Politička „delotvornost“ obično je kratkotrajna i naposljetku vodi ka propasti, ali barem neko vreme može da postoji i da ima neizmerno važne posledice. Uslovi umnogome determinišu uticaj konkretnog tipa ličnosti.

Uslovi ujedno oblikuju i vrstu moći koja će najverovatnije prevagnuti. Majkl Man izdvaja četiri zasebna, mada međusobno povezana izvora moći: ideološki, ekonomski, vojni i politički.²⁹ Okolnosti diktiraju koji će najverovatnije preovladati u ma kom datom periodu. Izbiće u prvi plan određen tip ličnosti, zadobiti podršku naroda i steći institucionalnu podršku, u zavisnosti od okolnosti i konkretne konstelacije moći. Osobine koje se traže od vođe, pokazuje istorija, i te kako se razlikuju u zavisnosti od okolnosti; određene osobine se zahtevaju, recimo, u uslovima gde ništa ne dovodi u pitanje institucionalizovanu ideologije, a posve druge u nestabilnim okolnostima političke krize ili rata.

Gde postoji mir, gde je prosperitet sve veći i gde se generalno kao suštinske prihvataju vrednosti demokratije, ljudskih prava, političkog pluralizma, uloge prava, podele vlasti i kapitalističke ekonomije relativno lišene kriza, vođa će najverovatnije uglavnom prihvatati institucionalna ograničenja svog delanja i neće tražiti načina da transformiše sam politički sistem. Takvi uslovi su mahom preovladali posle Drugog svetskog rata u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Međutim, sa novim geopolitičkim tenzijama i ekonomskim krizama koje ukazuju na nestabilnost temelja sve veće globalizacije, drugačiji tip populističkog vođstva (čiji je predstavnik Donald Tramp u SAD i, u mnogo manjim razmerama, Boris Džonson u Britaniji) cveta, bar za sada, na plodnom terenu.

U političkim sistemima koje su potresali sukobi i krize, poput onih u mnogim delovima Evrope između dva svetska rata, bilo je verovatnije da će sasvim drugačiji tip ličnosti, spreman

i voljan da zagovara radikalnu promenu prekomernom upotrebom nasilja, steći podršku i moć. A tokom oba svetska rata, samo po sebi je jasno da su primarni činioci bili vojni ciljevi i da su oni imali prednost. Vojna moć, tokom kratkog ali krajnje destruktivnog perioda, imala je prevagu nad svim ostalim. U ratnim uslovima, čak su diktatori poput Hitlera, Musolinija i Staljina u znatnoj meri bili potčinjeni zahtevima i ograničenjima vojne moći. Bilo je nužno da vojni zapovednici, čiji su se lični kvaliteti razlikovali od kvaliteta političkih vođa, u pozamašnoj meri u praksi sprovode moć, čak i ako su samo relativno bili autonomni u odnosu na političko vođstvo.

Individualna moć može da se sagleda, što smatra Maks Veber, kao sposobnost vođe da sprovodi sopstvenu volju uprkos otporu.³⁰ U pluralističkim, liberalnim demokratskim društvima ta volja se obično ispoljava kao zajednička odluka kabineta ili drugih državnih tela, a moć se prostire celim društvom posredstvom mreže institucija i organizacija. Suprotstavljanje se u principu odvija u kontekstu parlamenta ili skupštine, putem masovnih medija, ponekad protesta stanovništva i unutar samih državnih aparata. Ali, iako suprotstavljanje može biti snažno, čak žestoko, ono se odvija unutar sistema koji se zasniva na konsenzusu, a državni vođa obično i dalje može da sprovodi svoju volju kroz institucionalni okvir koji prožima društvo. Moć, po rečima Majkl Mana, stoga može da se definiše kao „infrastrukturalna“. To je moć *kroz* državu.

Suprotno ispoljavanje moći, koje postoji u diktaturama, Man naziva „despotska vlast“, ili moć *iznad* države. Vlast je u rukama autokratskog vođstva koje sprovodi moć i zahteva i očekuje potpuno potčinjavanje komandama koje stižu s vrha (potpomognuto visokim stepenom prinude).³¹ Suprotstavljanje se suzbija, mnjenjem se manipuliše, a volja vođe je direktnije i evidentnije odlučujuća za upotrebu moći. No čak i u takvim okolnostima, despotska moć nije potpuno nezavisna od

infrastrukturne moći. Vođi treba snažna institucionalna podrška vojnog, bezbednosnog, policijskog i pravosudnog aparata, te partijskih organizacija. Čak i kada lična moć vođe blede, kao što je recimo bleдела Hitlerova u poslednjim mesecima rata, mehanizmi podrške mogu da obezbede da diktatura i dalje bude ekstremno jaka. Prema tome, pitanje ličnosti i moći proteže se dalje od biografije i psiholoških predispozicija i ličnih osobina vođe i uključuje uslove koji ograničavaju vođstvo.

Ono što sledi jeste sagledavanje istorije dvadesetog veka u Evropi kroz prizmu istaknutih – bilo u pozitivnom ili, češće, negativnom smislu – političkih ličnosti, na čelu države ili na čelu vlade. Ograničio sam procenu, studije slučaja, na odabrane evropske političke vođe čiji je uticaj imao ogroman značaj i, a to je važno, čiji se uticaj nadmašivao granice njihove zemlje. Lako je naslutiti ko su drugi. Posle mnogo razmišljanja izostavio sam neke evropske vođe – Viliya Branta i Fransoa Miterana, na primer – za koje ima jakih osnova da budu uključeni u ovo razmatranje. Oni bi mogli da budu uvršćeni u drugačiji izbor političkih vođa, većinom socijaldemokrata ili liberala jednog ili drugog uverenja, čiji je uticaj bio veliki i važan, mahom u drugoj polovini dvadesetog veka, na polju unapređenja socijalne pravde i ljudskih prava. Ja ovde ističem i razmatram okolnosti krize, tip vođa koje krize stvaraju i ulogu pojedinaca u prelomnim trenucima promene, a to neminovno – možda pogrešno – odvrća pažnju sa tipa političkog vođstva koji oličavaju Brant i Miteran. S druge strane, nema baš osnova za izostavljanje iz razmatranja onih vođa koje *jesam* uključio u ovu knjigu. Njihov značaj očigledan je sam po sebi.

Jasno je da se izbor mogao proširiti uključivanjem neevropskih vođa – istaknutih američkih predsednika od Vudroa Vilsona do Bila Klintonu, ali i drugih važnih vođa na svetskoj pozornici, Mao Cedunga ili ajatolaha Homeinija, čiji su postupci znatno, iako posredno, doprineli oblikovanju Evrope

dvadesetog veka. Najviše sam se zamislio nad Frenklinom Delanom Ruzveltom, intrigantnom ličnošću i neporecivo važnim američkim predsednikom. Nema potrebe naglašavati njegov značaj i ulogu u evropskoj, ne samo američkoj istoriji tokom Drugog svetskog rata. Ali uključiti u ovo razmatranje makar samo jednog neevropskog vođu, pokrenulo bi očito pitanje: zašto tu stati? A to bi pak podrazumevalo proširenje razmatranja na političke arene koje se protežu daleko izvan evropskog kontinenta i na uloge pojedinaca u njima. U tom slučaju bilo bi nemoguće zaobići pretresanje unutrašnje politike tih zemalja, politike koja je oblikovala datog vođu, ali koja je u najboljem slučaju imala tek neznatan uticaj na Evropu. Time bi se samo unedogled proširile granice onoga što je moguće obuhvatiti u ovakvoj knjizi.

Takođe ne razmatram ni političke ličnosti, koliko god bile uticajne, koje su ostavile važan trag u politici – suprotstavljajući se vlasti, u pokretima otpora ili protestima – ali nisu postale državne vođe. Iz tog razloga u knjigu nisam uvrstio Žana Monea i Roberta Šumana. Nijedan nije bio na čelu države ili vlade, iako su bili tvorci onoga što će na kraju postati Evropska unija, bez ikakve sumnje jednog od najznačajnijih projekata dvadesetog veka – mada je to bio kolektivni poduhvat, ne delo pojedinca. Podrazumeva se da je i izvan sfere politike lako izdvojiti istaknute ličnosti, one čiji je doprinos u umetnosti, nauci, medicini, poslovanju, ekonomiji i mnogim drugim oblastima nezamenjiv. Ali, ovo nije knjiga o njima.

Dvanaest evropskih vođa koje ovde razmatram neporecivo su na važne načine uticali na odvijanje evropske istorije tokom dvadesetog veka. Većina je uticaj ostvarila u vremenima krize koja je zahvatila njihovu zemlju. Lenjin izbija u prvi plan tokom krize autokratske vlasti cara u razdoblju Prvog svetskog rata. Kriza razornog građanskog rata posle Oktobarske revolucije i politički vakuum koji nastupa nakon Lenjinove smrti formirali

su osnov za Staljinovo preuzimanje vlasti. Musolini je profitirao od posleratne političke krize u Italiji. U Nemačkoj je čak i više od decenije posle završetka Prvog svetskog rata, dugotrajna trauma koju je rat izazvao formirala temelje za Hitlerov uspon na vlast u jeku sveprožimajuće krize države i društva, krize koja je uništila nemačku demokratiju tokom velike depresije početkom tridesetih godina. Franko je dospao na vlast kao pobednik u brutalnom građanskom ratu u zemlji pogođenoj krizom. Čerčil je imenovan za premijera usred ozbiljne političke krize u Britaniji, baš kada je nemačka vojska osvajala veći deo Evrope. De Golova moć proistekla je iz dve zasebne krize – krize poražene, okupirane Francuske i kasnije krize izazvane Alžirskim ratom. Tito je zacementirao svoj dolazak na vlast predvođenjem vojnog otpora tokom višeslojne krize u okupiranoj Jugoslaviji razorenoj ratom. Gorbačov je izabran za generalnog sekretara Sovjetske komunističke partije u vreme kada je Sovjetski Savez bio prinuđen da se uhvati ukoštac sa dubokom krizom sopstvenog ekonomskog i političkog sistema koji se urušavao.

Krize su dale izuzetne vođe i u posleratnim demokratijama. Adenauerovo političko vođstvo u znatnoj meri je bilo oblikovano kritičnim stanjem u Nemačkoj, uništenoj i okupiranoj posle 1945. godine, te tenzijama i opasnostima od Hladnog rata. Vođstvo Tačerove nastaje iz ekonomske i donekle kulturne krize koje su zahvatile Britaniju sedamdesetih godina.

Od dvanaest ličnosti vođa, i studija slučaja, koje sam odabrao za ovu knjigu samo jedan nije došao na vlast u jeku neke nacionalne krize. Helmut Kol dolazi na čelo Zapadne Nemačke posle ekonomskih teškoća izazvanih naftnom krizom 1979. godine – drugom, posle one iz 1973. godine – ali u uslovima političke stabilnosti i prosperiteta u zemlji. Već je sedam godina bio kancelar Zapadne Nemačke – i manje istaknut kancelar od oba svoja prethodnika, Helmuta Šmita i Vilija Branta – pre

nego što se suočio sa „benignom“ krizom, kakvom se može smatrati, kada se Hladni rat završavao a ujedinjenje Nemačke postalo ostvariv cilj. A u tom kontekstu, Kol je takođe postao važna ličnost Evrope dvadesetog veka. To je spisak odabranih ličnosti u ovoj knjizi.

U ovim studijama slučaja proveravaju se određene generalne tvrdnje:

Mogućnost individualnog uticaja je veća tokom ili neposredno nakon velikih političkih previranja kada se postojeća ustrojstva vladavine urušavaju ili jesu uništena.

Odlučno i uporno stremljenje ciljevima koji se lako mogu opisati i ideološka nefleksibilnost u spoju sa taktičkom pronicljivošću omogućava određenim pojedincima da se istaknu i steknu podršku i pristalice.

Upotreba i razmere lične moći u velikoj meri su uslovljeni okolnostima dospevanja na vlast i najranijim fazama njenog konsolidovanja.

Količina moći u rukama date osobe povećava njen potencijalni uticaj – obično sa negativnim, nekad sa katastrofalnim posledicama.³²

Rat potčinjava čak i najmoćnije političke vođe ograničenjima koja nameće vojna moć.

Individualna moć vođe i manevarski prostor u dobroj meri zavise od institucionalne osnove i relativne snage podrške, pre svega u sekundarnim kanalima vlasti, ali i šire javnosti.

Demokratska vlada nameće najviše ograničenja individualnoj slobodi delanja i mogućnosti da pojedinac determiniše istorijske promene.

Ne postoji nikakva matematička formula koja može da pripiše relativni značaj personalnim i impersonalnim činionicima u procenjivanju istorijske promene. Usredsređenost na konkretne slučajeve – formativne ili kobne odluke, na primer – kada je lična akcija imala veliki uticaj može, međutim, da pomogne u dospevanju do obuhvatnijih zaključaka.

Ovo je knjiga o istorijskim vođama u dvadesetom veku, ne o današnjim vođama u prvoj polovini dvadeset prvog veka. Ipak, pitanja koja postavlja o uslovima koji utiču na to kakav tip ličnost dospeva na vlast i o okolnostima u kojima pojedinac ima presudnu ulogu u istorijskoj promeni jesu bitna za vreme-
na u kojima mi živimo kao što su bila bitna za ona u kojima su živele prethodne generacije.³³

I

Vladimir Ilič Lenjin

Revolucionarni vođa, osnivač boljševičke države

Strašan potres izazvan Prvim svetskim ratom imao je mnoge dalekosežne posledice, a jednu od njih Evropa i svet osećaće narednih sedam decenija: posledice Oktobarske revolucije 1917. godine. U središtu tog epohalnog događaja nalazio se Vladimir Ilič Uljanov, u istoriji poznat po pseudonimu koji je koristio od 1902. godine: Lenjin.¹

S velikom sigurnošću moglo bi se tvrditi da je Lenjin na čelu, ili bar tu negde, svake parade tvoraca Evrope dvadesetog veka. Ipak, iznošenje takve tvrdnje nagoni na postavljanje očitih pitanja. U kojoj meri je tako važan događaj (i dugotrajan uticaj koji je imao), kao što je Oktobarska revolucija, zavisio samo od jedne osobe? Kakav i koliki je *bio* Lenjinov lični doprinos uspostavljanju, konsolidovanju i (dugo)trajnom uticaju vladavine boljševika? Uostalom, on čak nije bio najdinamičnija revolucionarna pokretačka sila u Rusiji u to doba. To je bio Lav Trocki, kojeg su opisivali kao „revolucionarnog genija“.² Povrh toga, Lenjin je umro krajem januara 1924. godine, posle samo šest godina na vlasti, od kojih je poslednjih petnaestak meseci bio ozbiljno onesposobljen usled niza moždanih udara koje je pretrpeo. Šta je on lično učinio za pravac revolucionarnog

preoblikovanja Rusije i kako se postarao da se njegova politika sprovodi u tako neizmerno velikoj zemlji – većoj od ostatka Evrope, od svih njenih zemalja zajedno?

Zašto je uopšte baš Lenjin postao vođa revolucije koja je promenila rusku i evropsku istoriju? Nije da je on bio jedini koji je bio rešen da preobrazi Rusiju. Od osamdesetih godina devetnaestog veka pa nadalje, vlada veliko nezadovoljstvo carskom Rusijom i ujedno se širi marksističko učenje, što je iznedrilo mnogo ambicioznih revolucionara, od kojih su neki bili značajni u brojnim subverzivnim političkim frakcijama i grupama koje se tada pojavljuju. Po čemu je Lenjin bio poseban? Kako i zašto je baš on naposljetku bio prihvaćen kao dominantni revolucionarni vođa? Koje karakterne osobine su ga uzdigle do položaja najviše moći i održale tokom divljačkog građanskog rata koji je usledio neposredno posle revolucije? I zašto je u državi koja je kao načelo isticala važnost impersonalnih činilaca istorije, a samim tim umanjivala ulogu pojedinca, Lenjinov značaj bio toliko veliki i zaveštanje trajno? I to podjednako u Sovjetskom Savezu i van njega? Takva pitanja jasno pokazuju da Lenjin jeste intrigantna ličnost za studiju slučaja o uticaju pojedinca na tok istorije.

PREDUSLOVI DOLASKA NA VLAST

Rusija je 1917. godine bila zrela za revoluciju. Ogroman broj mrtvih u Prvom svetskom ratu, sve veća obeshrabrenost vojnika na frontu, nepodnošljiva nemaština i uporno odbijanje cara da makar razmisli o uvođenju reformi stvorili su atmosferu u kojoj je pobuna svakog trenutka bila moguća. Štrajkove, demonstracije i pobune zbog gladi pratili su sve glasnjiji zahtevi za mirom i sve žešće osuđivanje cara. Revolucija izbija u februaru te godine. Lenjin nije imao nikakve veze s njom; tada je još živio u Švajcarskoj.

U stvari, još je u jesen 1905. godine izbila revolucija, koja je brzo ugušena, izazvana narastajućim nezadovoljstvom u zemlji koje je eskaliralo posle ponižavajućeg poraza Rusije u Rusko-japanskom ratu. Režim je uspeo, kombinacijom državne represije i mahom površnih ustavnih ustupaka prema predstavničkoj vladi, da spreči najgoru opasnost koja mu je pretila. Moć carske autokratije ostala je netaknuta. Ali nezadovoljstvo je bilo samo obuzdano; nije nestalo.

Stvarnost je bila takva da postepeno uvođenje reformi nije moglo suštinski da promeni politički sistem. Građansko društvo je bilo slabo, nezavisno pravosuđe nije postojalo. Nasilje je bilo uobičajena pojava. Srednja klasa sitnih posednika je bila malobrojna, još je manje bilo pripadnika inteligencije, a oni su imali, nesrazmerno svojoj brojnosti, krajnje radikalna politička uverenja formirana pod uticajem državne represije i širenja revolucionarnih ideja. Izuzev male elite, vladajuće klase, jedva da je iko imao osećaj da na bilo koji način učestvuje u društveno-ekonomskom sistemu ili u režimu koji je održavao taj sistem. Više od osamdeset procenata stanovnika ove osiromašene zemlje bili su seljaci, mnogi od njih su imali duboku averziju prema državi i njenim zvaničnicima. Većina je živela u lošim uslovima u seoskim zajednicama i ekonomski je zavisila od zemljoposjednika. U velikim industrijskim gradovima čiji se broj stanovnika u prethodne dve decenije u ogromnoj meri povećao, osiromašena i obespravljena radnička klasa nije imala nikakve pravne načine da popravi svoje užasne životne uslove. Za razliku od neuporedivo veće nemačke industrijske radničke klase, za koju su marksisti smatrali da će najverovatnije biti pokretač revolucije i koju je uoči Prvog svetskog rata predstavljala najveća radnička partija u Evropi, ruski proletarijat u gradovima nije učestvovao u društvu i nije imao nikakav način da to promeni, nikakav izuzev revolucije. Zbog toga je bio spreman za revolucionarnu mobilizaciju onda kada okolnosti budu odgovarajuće.³

Prvi svetski rad doneo je takve okolnosti. Stravični gubici – više od dva miliona mrtvih, dvostruko više ranjenih – i strašna nemaština stvorili su uslove kakvi nisu postojali 1905. godine. Koliko god je nezadovoljstvo tada, 1905, bilo veliko, radnici koji su štrajkovali i pobunjeni deo seljaštva još nisu bili prevazišli razlike u interesima da bi uspeali da deluju kao celovita i ujedinjena revolucionarna sila. No, 1917. godine revolucionarni potencijal industrijske radničke klase bar privremeno se udružio sa revolucionarnim potencijalom seoske zajednice. Još jedna razlika u odnosu na 1905. godinu bila je izuzetno važna. Vojska, suštinski stožer režima, 1905. godine je ostala lojalna caru, uprkos određenim nemirima i pobuni mornarice posle poraza od Japana. Ali 1917. godine kriza u vojsci je bila nezaustavljiva. Malodušnost, dezertiranje vojnika i gubitak vere u pobedu bili su u osnovi sve glasnijih zahteva da se uspostavi mir i sve većeg gneva uperenog prema caru koji je smatran odgovornim za katastrofalno stanje u zemlji. Krajnje nezadovoljstvo vojnika na frontu pronašlo je saveznika u revolucionarnom raspoloženju radnika i seljaka. A to je teško ugrozilo carski režim. Još jedan pokušaj revolucije, kao onda 1905, najverovatnije bi usledio u nekom trenutku. Ali bez rata kao ujedinjujućeg faktora u želji da se uništi carski režim, može biti da bi i ta revolucija, poput one iz 1905. godine, bila neuspešna.⁴

Postojala je još jedna suštinska razlika. Uspešnoj revoluciji potrebni su vođstvo i organizacija. Revolucija iz 1905. godine nije imala vođstvo koje je moglo da je usmeri i njene različite pobunjeničke sektore ujedini u jednu, nezaustavljivu silu. Nije postojala ni organizacija. A 1917. godine tu su bili Lenjin i njegova mala, ali neumoljivo posvećena i unutar sebe čvrsto povezana Boljševička partija. Daleko od toga da je susticanje revolucionarne pobune i revolucionarnog vođe bilo neizbežno. U stvari, ono je zavisilo od krajnje malo verovatne okolnosti – izvan Lenjinove kontrole – bez koje bi tok (i po svoj prilici ishod) Oktobarske revolucije bez sumnje bio

drugačiji. Ta okolnost je bila najneposredniji preduslov od svih preduslova.

Lenjinu je samo neverovatna srećna slučajnost omogućila da iskoristi velika previranja nakon pobune u Petrogradu poslednje sedmice februara 1917. godine, pobune koja ga je potpuno iznenadila. Mada jeste očekivao izbijanje revolucije u nekom trenutku, u januaru 1917. godine mislio je da se to neće dogoditi za njegovog života.⁵ Ali kada je car bio primoran da abdicira, 2. marta, Lenjin je znao da je dugo željena revolucija postala stvarnost. Ovaj put, za razliku od 1905, morao je što pre da se vrati u Rusiju. Usred rata koji se vodio u celoj Evropi, to je bilo lakše reći nego učiniti. Upravo mu tu sreća priskače u pomoć – i, nije preterivanje ako se tvrdi, menja evropsku istoriju.

Da nemačka vlada nije pristala, preko posrednika, da njemu i otprilike tridesetorici njegovih saboraca dozvoli da vozom putuju od Švajcarske do Rusije, teško je dokučiti kako bi Lenjin uopšte mogao da se vrati u revolucionarni Petrograd. Nije, naravno, puka slučajnosti što su Nemci pristali da pomognu Lenjinu, a nije reč ni o nekoj njihovoj neshvatljivo pogrešnoj proceni. Nemci su bili pod sve većim ratnim pritiskom, a u pružanju podrške revoluciji u Rusiji videli su priliku za prekid vatre na Istočnom frontu, što bi im omogućilo da ratne operacije usmere na Zapadni front. No da to nisu uradili i da se Lenjin tog proleća nije vratio u Rusiju, nije sigurno da bi stekao legitimitet među revolucionarima i preuzeo vođstvo u radikalnijoj revoluciji u oktobru. Trocki, ni manje ni više nego baš on, smatrao je da uspeh te revolucije zavisi od Lenjina.⁶ Ali to što je Lenjin bio u zemlji gde je i mogao da je predvodi jeste zavisilo, čudnom ironijom, od nemačkih imperijalista koje je toliko prezirao.

Kada se Lenjin vratio u Rusiju u aprilu 1917. godine, većina Rusa tada nije ni čula za njega. Malo je radnika koji su uopšte znali njegovo ime.⁷ Deceniju je živeo u izgnanstvu, uglavnom u zapadnoj Evropi. Boljševička partija koju je predvodio jeste

bila fanatična i nemilosrdna, ali svejedno nije bila ništa više do mala revolucionarna grupa bez ikakve masovne baze i sa najviše 23.000 aktivista.⁸ U neverovatnoj transformaciji tog malog jezgra u partiju koja se brojčano povećavala velikom brzinom i u roku od nekoliko meseci preuzela vlast u zemlji, presudnu ulogu odigrala je Lenjinova politička odlučnost. Ni Socijalističko-revolucionarna partija ni menjševici, 1917. godine dva glavna rivala Boljševičke partije, nisu imale vođu čije bi organizacione sposobnosti mogle da se mere sa Lenjinovim.

Lenjinove šanse za dolazak na vlast isprva se nisu činile velikim. U Februarskoj revoluciji car je abdicirao i oformljena je privremena vlada koja je trebalo da postavi temelje za uvođenje društvenih sloboda i uspostavljanje vladavine prava. Zamisao se brzo pokazalo iluzornom. Razmere političkog previranja i revolucionarnog žara izbrisale su svaku nadu da će se preći na stabilni oblik socijalne demokratije utemeljene na pravnom okviru ustava. Ali to nije značilo da je privremena vlada od početka bila predodređena da ustukne pred drugom revolucijom, onoj koju su predvodili boljševici. Potezi ka okončanju rata bili bi dobro primljeni; da ih je povukla, privremena vlada je mogla da dobije na vremenu. A to je moglo da spreči Oktobarsku revoluciju.⁹ Umesto toga, kada je bilo očito da autoritet privremene vlade bleđi, ona je pokrenula novu, katastrofalnu vojnu ofanzivu, a posledice njenog neuspeha bile su predvidljive: diskreditovala je samu sebe i dolila ulje na revolucionarnu vatru.

Revolucija koju će predvoditi Lenjinova Boljševička partija u početku se zapravo činila krajnje malo verovatnom. Lenjin je stigao u Sankt Peterburg – Petrograd, kako je tada nazvan – tek 3. aprila. Prvi put posle jedne decenije kročio je u sopstvenu zemlju. A u roku od nekoliko nedelja ponovo je napušta. Da bi izbegao hapšenje morao je da se krije počev od 6. jula, a tri dana kasnije je prurušen pobegao preko granice u Finsku. Činilo se kao da je njegovo vreme prošlo. A u stvari, tek je dolazilo.

LIČNOST: POJAVA REVOLUCIONARNOG VOĐE

Lenjinov izgled bio je nedopadljiv. Američki novinar Džon Rid, koji ga je video uživo i izbliza tokom revolucije 1917. godine, opisao ga je kao niskog i nabijenog, ćelavog, „sitnih iskolačenih očiju, prćastog nosa, punih usana i jake brade“, Nosio je iznošenu odeću – sve u svemu, „neupečatljiv“, napisao je Rid. Kao „idol rulje“, on je „vođa isključivo zahvaljujući svom intelektu... koji ima moć da najsloženije ideje objasni jednostavnim rečima“. ¹⁰ Koliko god njegov izgled bio „neupečatljiv“, niko ko ga je upoznao nije mogao da ga ne primeti i ne zapamti. Niti je iko sumnjao u njegovu izuzetnu inteligenciju (koju će u svojoj političkoj karijeri koristiti uporedo sa svojim izvanrednim političkim i organizacionim veštinama, kao i sa umećem manipulisanja). Imao je zadivljujuću energiju, bio je izuzetno dinamičan. Bio je uzbudljiv govornik (za one koji su bili na njegovoj talasnoj dužini), nadaren polemičar koji je oštrim umom i agresivnim stilom debatovanja trijumfovaio u većini verbalnih i pisanih rasprava, vrstan tumač marksističke dijalektike u mnoštvu radova koje je napisao. Nije samo moć njegovog intelekta bila upečatljiva. On je imao neizmerno snažnu volju i istu takvu samouverenost. Njegov koleričan, eksplozivan temperament, netolerantnost i uverenost u to da je uvek u pravu otežavali su svima koji su bili otvorenijeg duha, imali manje dogmatičan stav ili ne tako samouveren pristup da se odbrane od njegove dominantne ličnosti.

Živeo je za politiku. Ništa drugo nije bilo posebno važno. Bilo je teško sprijateljiti se s njim. U stvari, teško da je imao ijednog pravog prijatelja. Čak su i njegovi kasniji bliski saradnici u rukovodstvu Boljševičke partije bili politički drugovi u borbi za isti cilj, ne lični prijatelji. Lenjinov mali krug bliskih ljudi obuhvatao je njegovu suprugu, njegove dve sestre i mlađeg brata i svojevremeno ljubavnicu, Ines Armand, koja je i posle

okončanja njihove dvogodišnje ljubavne veze 1912. godine, ostala bliska s njim sve do svoje smrti, 1920. godine. Bio je opsesivan, insistirao je na redu do najmanje sitnice; čak je i gotovo neprimetno pomeranje njegovih uvek uredno poslaganih olovaka moglo da izazove napad besa. Bio je ambiciozan, do krajnosti usmeren na ostvarivanje jednog cilja, revolucionarnog preobražaja ruskog društva. Bio je netolerantan, sa čvrstim uverenjima o tome šta je pravi marksizam, potpuno nefleksibilan kad je reč o drugačijim tumačenjima marksističke ideologije, čak i tumačenjima onih koje je svojevremeno smatrao saveznicima. Zapravo, gotovo se moglo garantovati da će se kad-tad okrenuti protiv dojučerašnjih saveznika i posvađati sa drugim teoretičarima marksizma. A prema klasnom neprijatelju – vrlo rastegljivoj kategoriji – bio je nemilosrdan, otvoreno se zalagao za teror u kome će biti uništeni.

Celog života je bio lošeg zdravlja. Imao je napade jakih glavobolja, patio je od nesаницe, patio je od nervne napetosti koja se povremeno graničila sa pravim nervnim slomom, a bolovi u stomaku i veliki umor (nikakvo iznenađenje, s obzirom na njegov sumanutu tempo rada) bili su redovne tegobe koje bi povremeno našle oduška u eksplozivnim ispadima besa. S vremenom je oboleo i od hipertenzije i ateroskleroze, uzroka teških moždanih udara od kojih će umreti 1924. godine. Dok nije došao na vlast 1917. godine, kada bi mu se zdravstveni problemi pogoršali zbog pritiska koji je trpeo, uspevao je da se oporavi jer je odlazio na duge odmore; šetao se, plivao i bavio se raznim fizičkim aktivnostima.¹¹ Opuštanje bi ga po pravilu revitalizovalo. Ali posle 1917. godine, teško da je bilo moguće otići na odmor. Sasvim se osnovano ukazivalo na to da je on sam osećao da će umreti mlad, kao što je i njegov otac umro mlad. Već dugo je sebe doživljavao kao čoveka sudbine. Moguće da je zbog predosećaja da će umreti mlad bio još nestrpljiviji da ostvari svoje životno delo, da što pre dovrši revoluciju.¹²